

چرایی و چیستی ادیان جدید در آمدی بر

نوآوری‌ها در حوزه دین را اغلب اصلاح دینی، تفسیری نو از سنت و یا نواندیشی دینی می‌خوانند که بر محور اصول و مبانی دین اصیل یا سنتی که از آن ناستی می‌شود، قرار دارند، اما پدیده دنیای معاصر غرب یعنی ادیان جدید یا جنبش‌های نو پدید دینی که در ظاهر نمونه‌ای از نوآوری‌ها به حساب می‌آیند، توجهی فوق‌العاده را به خود جلب کرد و چوتان بدیلی در کنار دیگر ادیان بزرگ قرار گرفته و در فضای دین پژوهی دنیای غرب از دهه ۱۹۶۰ به این سو جایگاهی ویژه یافته است. رشد فزاینده مطالعه و تحقیق در این باره، انتشار حجم زیادی از نوشته‌ها در قالب کتاب، مقاله و گزارش‌های تفصیلی و کنفرانس‌هایی که در خصوص این موضوع برگزار شده و می‌شوند، حاکی از دلمشغولی اکادمیک به این موضوع است. در مقابل، واکنش‌های دینی، دولتی و فرهنگی افراد، نهادها و گروه‌ها، چه به شکل کیش ستیزانه و با تکیه بر آموزه‌های سنت دینی مانند بدعت، از نداد و خروج از دین و چه در قالب عکس‌العمل قانونی و اجتماعی مانند آنچه در کشورهایی مثل فرانسه، چین و نهادهای دینی سنتی و حتی بسیاری از نهادهای فرهنگی از کتاب یافته و نمی‌باید، همه و همه نشانه‌هایی هستند بر بروز پدیده‌های مهم که برخی از آن به «پیدایی رقیبان جدید ادیان بزرگ» یاد می‌کنند.

اما به واقع چرا این پدیده را ادیان جدید یا جنبش‌های نو پدید دینی می‌نامند؟ آیا ویژگی یا ممیزه‌های معینی در آن هست که می‌تواند هویت مستقل به آن بدهد؟ پرسش‌هایی از این دست که به چرایی و چیستی این مسأله برمی‌گردد، بایسته توجه و پاسخگویی است. در این نوشتار کوتاه توضیحانی ارائه می‌شود که شاید بتواند به طور ضمنی پاسخی را در ذهن خواننده ترسیم کند. بی‌شک ذهن‌های فعال و نقاد چه بسا چالش‌های جدیدی را پیش کشند که پاسخ‌های نوینی را بطلد.

شپشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
باقر طالبی دارابی
رتال جامع علوم انسانی

نگاه دین پژوهانه:

در مصاحبه‌ای از پروفسور هیوستن اسمیت، از دین‌شناسان معروف دنیا، می‌پرسند: «کفنه‌اید دانشجویان شما بیشتر به معنویت علاقه‌مندند تا دین: تفاوت چیست؟ چرا فکر می‌کنید قشر جوان امروزه از ادیان سازمان یافته کزیزانند» وی در پاسخ چنین می‌گوید: «چون دین، معنویت نهادینه است. علت چنین وضعی در جوانان یکی گرایش‌های خودکامگی ستیز در درون آنهاست و دیگری جذابیت‌های نهاد‌های دینی جدید، شما به من یک دولت جذب و خوب نشان بدهید! تنفّ بخشی جالب است، اما آیا فلان مؤسسه درمانی در فلان کشور و شهر هم به همان اندازه جالب است؟! آموختن جالب است، اما آیا مراکز آموزشی به همان اندازه جذابیت دارند؟ همین قضیه درباره دین نیز صادق است. معنویت جالب است، اما فلان کلیسا و نهاد دینی هم به همان اندازه جذابیت دارد؟»

وی در بخشی دیگر از این مصاحبه با اشاره به کزیزه‌های سه‌گانه مردم آن را چنین شرح می‌دهد:

«چنین نیست که مردم در حال از دست دادن دین و نیازمندی‌های دینی باشند، بلکه آنان بر وی یافتن پاسخی برای نیازمندی‌های خویش در دنیای کنونی به سه سمت حرکت می‌کنند:

۱- دسته‌ای به سوی نهادهای دینی محافظه کار می‌روند که با تمام عقاید عقلائی و اجتماعی، هیچ‌گاه اجازه ورود دیدگاه‌های مختلف به درون جوامع دینی را نداده و نمی‌دهند.

۲- دومین مکان، ادیان آسیایی یا شرقی است. امروزه آمریکا بستری برای تبلیغ بودیسم، هندوئیسم و دیگر ادیان شرقی شده است. (شاید بتوان از آن به شرقی شدن غرب تعبیر کرد)

۳- سومین مکان، ادیان جدید یا جنبش‌های عصر جدید است که من در بدینانه‌ترین حالت از آن‌ها به «سبک سری‌های عصر جدید یاد می‌کنم». من آن را رویکرد سلف سرویسی به معنویت می‌خوانم که در بدترین شکل به نوعی واقعیت‌گرایی شخصی می‌انجامد. پرسش‌هایی نیز از منظر «تر بخشی و سازندگی مطرح‌اند» جمله این که آیا ادیان جدید می‌توانند مادر تازا یا دالایی‌لما تولید کنند؟ اسمیت نگاهی واقع‌بینانه دارد و جایگاهی که برای ادیان جدید ترسیم کرد به رغم نقدهایی که به آن دارد جایگاهی در عرض محافظه‌کاری دینی و شرقی شدن دینی است. اگر چه این ملاحظات نسبت به جهان غرب و به ویژه بسط مسیحی ارائه

شده، اما نسبت به همه ادیان دیگر مناحق جغرافیایی و فرهنگی - دینی صادق است. بنابراین می‌توان گفت مطالعه ادیان جدید مطالعه مکان سوم است که دشمنان به هر دلیلی امروزه برای یافتن پاسخ‌های دینی به نیازهای معنوی و دینی‌شان به آنها روی می‌آورند. این استدلال را با اندکی مسامحه، استدلال دین پژوهانه برای جرابی مطالعه ادیان جدید به حساب می‌آوریم و در ادامه به سراغ استدلالی دیگر در حوزه جامعه‌شناسی دین می‌رویم.

نگاه جامعه‌شناسان دین:

در مین جامعه‌شناسان و سان‌شناسان دین، معروف است که دوران تحولات سریع اجتماعی در بسیاری از جوامع با جنبش‌های موعودگرا (Movements Messianic) آغاز شده است. این جنبش‌ها به گفته همین جامعه‌شناسان، در اروپای پیش از انقلاب صنعتی و در کشورهای مستعمره متأثر از دو عامل حاکمیت استعمار و تحولات فنی و فرقه‌ها یا جنبش‌های نوپدید دینی اغلب با نوعی موعودگرایی (Messianism) سنتی در جوامع رو به رشد صنعتی همراه بوده‌اند.

دلیل جمعه شناختی دیگری نیز مطرح است. رشد ادیان جدید از پیوند سنتی و تاریخی دین فرهنگ حکایت دارد. ادیان جدید تحولات اجتماعی زرفی را در اعمال و مناسک مذهبی، تولیدات اقتصادی و سازمان‌های اجتماعی و نیز در ساختارهای خانواده و روابط میان آنها، ساختمان جوامع و در اهمیت مفهوم مرگ و زندگی ایجاد کرده‌اند. در واقع این پدیده از ادیان جدید نیز ککر کرده است و به سمتی پیش می‌رود که گویی در حال ایجاد یک نوع دین جدید (New Religiosity) د در درون ادیان سازمان یافته است.

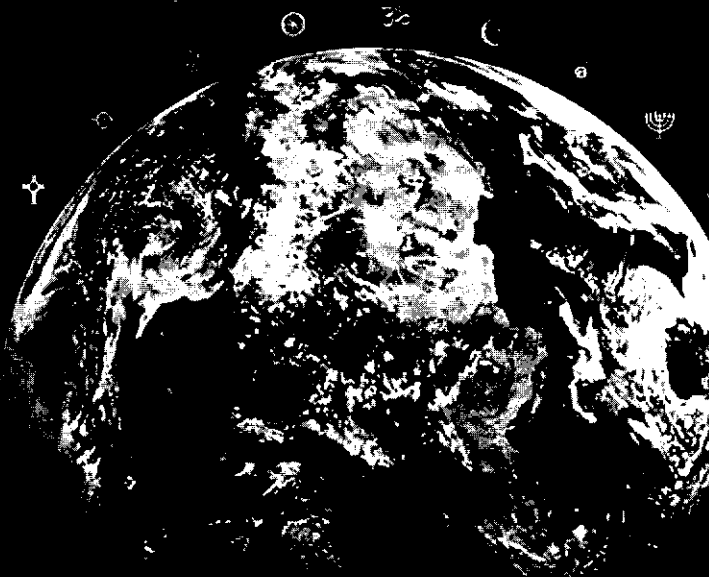
کارکردهای این ادیان نیز بسیار مهم هستند. جنبش‌های نوپدید دینی در تلاسند توجه مردم و افکار عمومی را به سمت عقاید یا اعمال تبلیغی خود جلب کنند که ادعا می‌شود بسیار ویژه شده (Specialized) یا راز وارتر (esoteric) از عقاید و اعمالی هستند که ادیان سازمان یافته با قدمت بسیار ارائه می‌کنند. این جنبش‌ها ظرفیت بسیار بالایی برای فعال کردن و به صحنه آوردن مردم عادی دارند و به آنها فرصت و فراغتی به مراتب بیشتر از ادیان سنتی در به دست گرفتن بشکار عمل در زندگی و تصمیم‌گیری خصوصی می‌دهند.

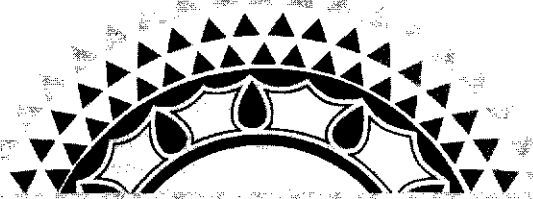
نگاه معنویت‌گرا

مصطفی ملکیان، دین پژوه معاصر، در پاسخ به این پرسش که «رشد ادیان جدید حاکی از اچایی دین در دوران کنونی است یا رشد سکولاریسم؟» چنین توضیح

WHAT IS A

JEHOVAH'S WITNESS?

می‌دهد:

«منظور از دین چیست؟ به یک معنا بازگشت به دین نیست؛ اما به یک معنای دیگر، نوعی اعاده حیثیت فرهنگی دین در دنیاست. در اینجا باید به تفاوت‌های رویکرد سنتی به دین با رویکرد پسانتجد توجه داشت:

۱- رویکردهای پسا تجدد بیشتر تجربه‌گرا هستند تا تبعدگرا.

۲- رویکردهای پسانتجد به دین هیچ کدام ارتدوکسی نیستند یعنی از نوعی چیدن عناصر تبعیت می‌کنند که کاملاً التقاطی‌اند، اما رویکرد سنتی به کلی ارتدوکسی است.

۳- رویکردهای پسانتجد به دین به نوعی خاص از امور معنوی یا ارتباط انسان با خدایا خود توجه نشان می‌دهند و هیچ کدام نیامدند تا تمامی مناسبات زندگی را سامان دهند.

۴- این تفاوت تا حدودی در طول تفاوت سوم است. در رویکردهای پسانتجد یک سلسله نرم‌های جهانی مانند حقوق بشر و اخلاق جهانی پذیرفته شده است. اما در رویکردهای سنتی ارتدوکسی چنین نیست. اگر چهار موردی را که در مقابل رویکردهای سنتی است گوهر دین بدانیم، باید بگوییم که ادیان جدید دین نیستند و در نتیجه رشد آنها بازگشت به دین محسوب نمی‌شود و به معنای احیای دین تلقی نمی‌شوند.

اما به سه دلیل این رویکردها، رویکردهای معنوی‌اند:

الف) در تمامی آنها نوعی سیر و سلوک درونی وجود دارد. تقریباً می‌توان گفت هیچ کدام از آنها جوارچی، نیستند بلکه بیشتر به جوائح کار دارند و از این نظر نمی‌توانند رساله‌ای یا توضیح المسائلی باشند.

ب) رجوع به این آیین‌های جدید برای امور مادی نیست. مثلاً کاتارها می‌گفتند ما به دنبال کمالیم نه به دنبال نجات که البته مسیحیت به کسی که آنها را قتل عام کرد تقدس داد.

ج) معمولاً به وجوه اشتراک تمامی ادیان توجه دارند. به عبارت دیگر رویکرد آنها بیشتر به گوهرادیان است.»

این متفکر با ذکر این نکته که «این رویکردها بار متفاوتی از تعالیم دینی را به شدت کاهش داده‌اند»، نظر خود را در قالب هشدار نسبت به دو خطر احتمالی که در این نوع رویکردها مشاهده می‌شود چنین بیان می‌کند: «من معتقدم که هیچ رشد معنوی بدون ریاضت و صرف نظر کردن از لذت‌ها به دست نمی‌آید و بسیاری از این رویکردهای دینی معنویت راحت را تبلیغ می‌کنند که خود نوعی خطر است و دوم اینکه این رویکردها بیش از حد احساسی و عاطفی و بی‌بهره از بعد معرفتی‌اند. البته نمی‌توان انکار کرد که گاه در میان این‌ها گروه‌هایی نیز پیدا می‌شوند که ابعاد معرفتی در آنها برجسته است.»^(۱)

با اشاراتی که به نگاه‌های دین پژوهانه دکتر اسمیت، جامعه‌شناختی جامعه‌شناسان و در نهایت معنویت‌گرایی ملکیان داشته‌ایم، چنین نتیجه می‌گیریم که چه از منظر دین پژوهی و چه از نگاه جامعه‌شناسی دین و چه بر پایه رویکرد معنویت، مطالعه و شناخت این پدیده ضروری و پرداختن به آن در مراکز علمی ایران رسالتی مهم است. از دهه ۱۹۶۰ به این سو بحث‌های زیادی درباره جنبش‌های نوپدید دینی (New Religious Movements) در جوامع غربی مطرح شد. اصطلاح NRMS محور مباحثی قرار گرفت که اندیشمندان غربی، پیرامون عقاید و اعمال بدیل و در عین حال متجلی در گونه‌های مختلف اجتماعی انجام می‌دادند. در این نوشتار به شناخت ویژگی‌ها و تبیین مفهوم این پدیده مهم قرن بیستم که برخی از آن به (Alternative Religions) نیز یاد کرده‌اند همت می‌گذاریم. صرف نظر از این که پدیده به چه مفهومی است ارزش فرهنگی و دینی بررسی آن بر کسی پوشیده نیست. به ویژه وقتی پای عقاید و اعمالی فراگیر و رایج که در پوشش این برچسب هستند، به میان می‌آید مدعای ما بر این که این مسأله در قالب

دین مردمی یا «دین عامه پسند» (popular Religion) «پدیده‌ای مهم را مطرح ساخته است. کتاب‌ها، تحقیقات و مقالات بسیاری است که در سال‌های اخیر درباره آن نوشته شده است. این نوشته‌ها به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱- مطالب ژورنالیستی:

این مسأله پیش از همه نظر مطبوعات و رسانه‌ها را به خود جلب کرده است. در نتیجه این توجه مطالب سطحی اما گسترده‌ای درباره آنها به جامعه عرضه شد. آنچه در ذهن عموم افراد است همین تصویری است که در این نوشته‌ها عرضه شده‌اند. اغلب این مطالب سطحی هستند. البته این دسته از مطالب درباره رشد گسترش، جایگاه و وجود این ادیان سخن می‌گویند اما هرگز به فهم و درک عمیق‌تر سرشت این جریان‌های دینی نوین منتهی نمی‌شوند.

۲- مطالب نوشته شده از سوی جمعیت‌ها و اشخاصی با رویکرد سنتی:

این طبقه از مطالب نیز بسیار زیادند و به لحاظ کیفیت و رویکرد عام قابل طبقه‌بندی هستند. در میان این مطالب ما با طیفی گسترده از نوشته‌ها روبرو هستیم که از تلاش الهیون برای برقراری گفت‌وگو میان نهادهای سنتی دینی با ادیان جدید گرفته تا نوشته‌های افراطی که تمامی این گرایش‌های مدرن را شیطنی (satanic) توصیف می‌کنند، طبقه‌بندی شده‌اند. این نوشته‌ها اگر چه اطلاعات زیادی به دست می‌دهند اما اغلب چون جانبدارانه هستند چندان به کشف حقیقت در این عرصه کمکی نمی‌کنند.

۳- نوشته‌هایی با نگاه «تردید و نقد»:

این رویکرد از سال ۱۹۷۶ در آمریکا سر لوحه کارهای پژوهشی در این حوزه قرار گرفت و بر مطبوعات و رسانه‌ها نیز اثر گذاشت و موجب شد که نگاه رسانه‌ها و مطبوعات نسبت به جنبش‌های نوپدید دینی تغییر یابد و از آن پس، به جای آنکه آنها را ناهنجار و غیر عادی بخوانند از واژه و اصطلاح ادیان بدیل (Alternative Religions) استفاده کردند. در این نوع نوشته‌ها به نقد دین و سنت پرداخته و به این پدیده جدید به عنوان ثمره و نتیجه نقد گذشته نگاه شده است. از نیمه دوم دهه ۱۹۸۰ نهضت‌های دینی نوین محور و مرکز ثقل این نوع مباحث قرار گرفتند.

۴- نوشته‌هایی با نگاه جامعه‌شناسانه:

در این طبقه با نوشته‌هایی مواجه هستیم که بیش از پرداختن به ابعاد الهیاتی و کلامی جنبش‌های نوپدید دینی، به کارکردها، آثار و رویکردهای اجتماعی آنها می‌پردازند و دارای رویکردی کاملاً جامعه‌شناختی اما از نوع جامعه‌شناسی دین هستند.

۵- نوشته‌های خود این جنبش‌های نوپدید دینی:

این دست نوشته‌ها که در قالب بروشور، مقاله، کتاب و به ویژه مطالب سایت‌های اینترنتی ارائه می‌شود، در تبیین دیدگاه‌های آنها بسیار مهم است. در همین دسته باید از متون مقدس نام برد که از نظر آنها جایگزین کتاب مقدس ادیان بزرگ‌تر و قدیمی و یا دست کم تفسیرهای جدید، اما اغلب مبتنی بر دریافت‌های کشف و شهودی بنیانگذاران است.

با توجه به آنچه گفته شد تقریباً روش‌های تحقیق در این عرصه را می‌توان به شرح زیر بیان داشت:

۱) روش بررسی تاریخی / متنی

تقریباً تمامی تحقیقات در این زمینه در قالب تحقیق کلی درباره جنبش‌های نوپدید دینی انجام شده است. نتیجه‌ای که از این تحقیقات به دست می‌آید آن است که همان تأکید که بر ابعاد اجتماعی جنبش‌های دینی جدید در دیگر انواع پژوهش‌ها می‌شد در اینجا تصدیق می‌شود. با وجود این، چند نکته در این روش بایسته توجه است:

الف) تحلیل عمیق جهان بینی و الهیات ادیان بدیل

ب) نگاه تاریخی به خاستگاه و زمینه‌های تاریخی پیدایش آنها

بسیاری از منابع موجود فاقد تحقیق جامعی در این دو مورد هستند. بنابراین در بررسی‌ها باید به این دو نکته محوری توجه شود. نگاه به ادیان بدیل یا جنبش‌های دینی جدید نگاه به تاریخ و عقاید دینی است و با نگاهی تاریخی به تحلیل جهان بینی و جنبه‌های الهیاتی آنها نیز پرداخته شده و در این مسیر توجه خاصی به ادیان غربی که در بسیاری از تحقیقات مورد غفلت واقع شده‌اند خواهد شد.

۲) تحقیقی در محدوده منابع مکتوب:

این روش، عقاید دینی و مذهبی گرایش‌های نوین دینی را در حد منابع مکتوب بررسی می‌کند. مقصود این است که در درجه اول از روش‌های جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی تحقیق، نظیر مصاحبه و یا فنون مشارکت و تحقیق میدانی استفاده نمی‌شود. البته این به معنای بی‌فایده بودن این روش‌ها نیست؛ به عکس بسیار هم مفیدند. برای تکمیل پروژه بررسی این گرایش‌ها، ناگزیر از بررسی‌های میدانی و حضور در میان آنان هستیم. تحقیق در این حوزه دامنه وسیعی دارد و هر بخشی از آن چه بسا به روشی نیازمند باشد که با تعیین اولویت‌های پژوهشی روش مناسب انتخاب و تقدم و تأخر آنها معین می‌شود. البته تعیین یک روش تحقیق مبنا هرگز مانع آن نخواهد شد که محقق یا محققان در ضمن انجام پروژه به دیگر ابزار و روش‌های مفید دست نزنند. برقراری ارتباط با پیروان این گرایش‌ها از جمله کارهایی است که باید در کنار تحقیقات کتابخانه‌ای صورت داد.

۳) روش تجربی:

مطالعه ادیان و عقاید دینی به روش تجربی را باید از بررسی‌های کلامی یا رویکردهای پوزیتیویستی یا دین‌گرایانه متمایز کرد. براساس دیدگاه پوزیتیویستی همه دیدگاه‌ها و بینش‌های دینی مورد تحقیق تخیلاتند. این دیدگاه بر این اصل کلامی استوار است که نفی و اثبات حقیقت به روش استنباطی ممکن نیست. همین وضع در مورد رویکرد دین‌باورانه که پیش فرض آن حقیقت بودن دین و اعتبار آن است نیز وجود دارد. برخلاف تمامی این رویکردها، رویکرد تجربی در مطالعه دین، بر این اصل مبتنی است که پاسخ دادن به اینکه «دین متعالی کدام است و حقیقت متفاوتی چیست؟»، با تکیه بر ادله و براهین علمی امکان‌پذیر نیست. از این رو وظیفه محقق این نیست که روی اعتبار و ارزش حقیقتی که دین باوران باور دارند به قضاوت بنشینند. در روش تجربی اولاً مطالعه دین محدود به مطالعه درون دینی نیست و می‌توان آن را از بیرون نگاه کرد و ثانیاً مطالعه تجربی از بررسی عقاید اعمال مذهبی و دیگر رفتارهای دین باوران به دست می‌آید. جنبه‌های فوق تجربی و استنباطی ادیان از محدوده بررسی‌های یک تحقیق که با روش استنباطات علمی صرف به پیش می‌رود، خارج است و محقق نمی‌تواند در این زمینه نفی یا اثباتی داشته باشد.

نتیجه:

بررسی‌های روش‌شناختی ثابت کرده است که کار مطالعه ادیان به روش واحبیه انجامی نیک منتهی نمی‌شود. بر این اساس نگاه ابژکتیو و بررسی‌های کتابخانه‌ای و روش‌های محتمل دیگر همه در کنار هم اما در جای خود بهترین روش تحقیق است که در این حوزه باید بر آن پای فشرود.

بنابراین به عنوان یک اصل اساسی میان روش Emic و Etic فرق می‌گذاریم و در عین حال در محدوده خودشان از آنها استفاده می‌کنیم. یعنی بررسی به روش عینی (Inter Subjective) و مبتنی بر بررسی بیوندهای سمبلیک دین باوران یا به بیان ساده‌تر بررسی دین از زاویه نگاه دین باوران. مطابق این روش ارائه تصویری درست از دین مورد تحقیق باید بر گونه‌شناسی و رفتار دینی دین باوران مبتنی باشد. در سوی دیگر بررسی‌های آکادمیک و کتابخانه‌ای قرار دارد که از آن به روش Emic یاد می‌کنند. این روش به این معناست که در مطالعه و پژوهش گونه‌های زبان، تمایزات، نظریه‌ها و روش‌های تفسیری که از سوی محقق

برای انجام تحقیق مناسب تشخیص داده می‌شود به صلاحدید خود او خواهد بود. محققان چه بسا واژه‌شناسی خاص خود را اختیار کنند و دست به تمایزات و جناسازی‌های نظری و مینایی بزنند که با آنچه در میان دین باوران رایج است، تفاوت دارد. دستاورد نهایی تحقیقات کتابخانه‌ای علمی باید به زبان Emic بیان و در عین حال به نحوی تقریر شود که امکان نقد و بررسی آن از طریق مراجعه به دستاوردهای روش Emic فراهم باشد. بر این اساس بسیاری از پژوهش‌ها با رویکردی امتزاجی از Etic و Emic انجام می‌گیرند و در تحقیق از ادیان جدید نیز از هر دو روش استفاده و در نتیجه بر دستاوردهای هر دو روش تکیه می‌شود.

گام اول:

تعیین حدود و مرزبندی‌های پژوهش در زمینه ادیان جدید از امور مهم در این حوزه مطالعاتی است. سه کار پیش روی هر پژوهشگری است که پای در این عرصه می‌نهد:

الف) فرض را بر این بگذارد که می‌داند به چه موضوعی می‌پردازد و با دسته‌بندی مطالب وارد تحقیق شود.

ب) نمونه‌ای از یک دین جدید یا جنبش‌های نوین دینی را به تحلیل بنشیند تا به مفاهیم کلی و عام برسد.

ج) با تعریف آغاز کند و سپس به مفاهیم و مصادیق بپردازد. به نظر می‌رسد با توجه به نو بودن و نا آشنا بودن مخاطبان ایرانی با موضوع این تحقیق گزینه ج را باید انتخاب و ابتدا تعریفی از موضوع اصلی ارائه کرد تا حدود و ثغور آن تعیین شود. چون این تحقیق در کشور ما پیشینه‌ای ندارد و منابع فارسی نداریم، بنابراین ناچار از تعریف شروع و به عنوان یک روش دیالکتیکی از این مبنا و پایه آغاز می‌کنیم، سپس به شاخ و برگ‌های دیگر بحث می‌پردازیم. ارائه تعریف ما را قادر می‌کند که بتوانیم به آسانی آنچه در ذهن داریم را به بهترین شکل به تصویر بکشیم.

تعیین دوره زمانی:

در موضوع اصلی تحقیق یعنی ادیان جدید یا جنبش‌های نوپدید دینی از عنصر نوین، نوپدید یا جدید سخن به میان آمده است که از زمان حکایت دارد: محدوده این دوره زمانی از کجا تا به کجاست؟ آنچه از تحقیقات به دست آمده این است که مفهوم رایج و دقیق «جدید بودن» یعنی موضوع به بعد از جنگ جهانی دوم مربوط باشد. برخی نیز از یک دوره ۱۵۰ یا ۲۰۰ ساله به عنوان معیار جدید یاد کرده‌اند. البته آغاز توجه مطالعاتی به این پدیده به دهه ۱۹۶۰، همزمان با «رویارویی بزرگ فرهنگی در غرب» بر می‌گردد. در واقع بسیاری از ملاحظات و دلمشغولی‌های دهه‌های ۸۰ و ۹۰ نیز به همان دهه ۶۰ باز می‌گردد. البته به لحاظ ماهیت شکل و محتوا بسیاری از این گرایش‌های دینی نوین، در دهه‌های مختلف، با هم متفاوتند؛ مثلاً گرایش‌های دهه ۸۰ از گرایش‌های دهه‌های ۷۰ و ۶۰ متمایز است.

در بررسی‌های تاریخی و در زمینه پیدایش این نوع گرایش‌ها به متغیرهای مختلفی می‌رسیم. در ابتدایی‌ترین گرایش‌های دهه ۶۰ ما با عضو پذیری مبتنی بر سن مواجه هستیم. جمله معروف باب دیلانو سر کرده یکی از این فرقه‌ها حاکی از یک تقابل فرهنگی در اجتماع است. بیان او در واقع شعار این گرایش است: «به کسانی که از ۳۰ سالگی فراتر نهاده‌اند، اعتماد نکنید». این جمله حاکی از تزلزل موقعیت اجتماعی افرادی خاص در اجتماع است، اما نهضت‌های دینی دهه ۸۰ متفاوتند، آنان دیگر بر سن تأکید ندارند و همه را بدون توجه به سن فرا می‌خوانند. بنابراین در تحقیق این موضوع ضمن در نظر گرفتن تفاوت میان آنها در گام نخست به گرایش‌های میان دهه ۶۰ تاکنون یعنی ۴۰ سال اخیر که پر حادثه‌ترین سال‌ها در عرصه دین پژوهی و به ویژه دینداری بوده است، پرداخته می‌شود.

- محدوده فرهنگی و جغرافیایی

نهضت‌های نوین دینی حاصل جامعه مدرن غربی و جامعه صنعتی است. به

ویژه به جنبش‌های نوپدید دینی.

- ۱۳- کری شپرد (Gary shepherd): ریاست دپارتمان جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی دانشگاه اوکلند میشیگان.
- ۱۴- کولین اسلی (Collin slee): رئیس کلیسای جامع جنوب لندن.
- ۱۵- فرانک یوسارسکی (Frank Usarski): استاد ادیان دانشگاه‌های مختلف دنیا و استاد ثابت دانشگاه پونتیفیکا ساوث‌اوتلوی برزیل.
- ۱۶- بریان ویلسون (Bryan Wilson): دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه اکسفورد.
- ۱۷- لورن دوسون (Lorne L. Dawson): استاد جامعه‌شناسی دین دانشگاه

بر این اساس بیشتر پژوهش‌های انجام شده به این دو حوزه فرهنگی و جغرافیایی برداشته و مطالعات میدانی را ابتدا در این دو محیط انجام داده‌اند. منابع نیز اغلب به زبان انگلیسی نوشته شده‌اند. پدیده نهضت‌های دینی نوین یک مسأله کاملاً آمریکایی-انگلیسی است و با این نگاه باید توجه را به این دو خاستگاه مبدول داشت. گسترش این پدیده در آمریکای جنوبی، آفریقا، آسیای جنوب شرقی، روسیه و جمهوری‌های تازه استقلال یافته، کشورهای عربی و اسلامی و از همه مهمتر در ایران از جمله امور مهمی است که باید در تحقیقات به آنها توجه شود.

منابع تحقیق:

با توضیحاتی که در ابتدا درباره تنوع نوشته‌های موجود در این موضوع ارائه کرده‌ایم، در واقع تنوع محتوایی منابع نیز ترسیم شده است، اما منابع نوشتاری در قالب کتاب، مقاله و مصاحبه‌های مکتوب و نیز منابع نرم‌افزاری در قالب لوح‌های فشرده و گاه کاست‌های ویدئویی، کاست‌های صوتی و تصویری برای انجام تحقیق فراگیر و جامع در این موضوع باید مد نظر باشند.

شخصیت‌شناسی:

در میان کسانی که در سراسر جهان در حوزه مطالعات ادیان، جامعه‌شناسی دین و روانشناسی دین فعالیت دارند، افرادی را می‌توان یافت که گاه زمانی ۳۰ ساله را در زمینه ادیان صرف کرده، به تحقیق و تعلیم پرداخته‌اند و حاصل کار آنها نوشته‌هایی است که با شناخت هر چه بیشتر آنها، تحقیقات روند درست‌تری پیش می‌گیرد، اما شناخت شیوه‌های پژوهشی دلمشغولی‌های اصلی و حتی زندگی خصوصی این افراد برای کسانی که پای در این حوزه پژوهشی می‌نهند بایستگی ویژه‌ای دارد. بر این اساس باید فهرستی از نام این افراد تهیه و پرونده‌های جداگانه‌ای از بیوگرافی علمی و پژوهشی همراه با توضیحاتی اجمالی درباره زندگی عادی آنها تشکیل و راه‌های تماس و ارتباط با آنها مشخص شود.

شخصیت‌های دین پژوه در زمینه ادیان جدید

- ۱- ایلین بارکر (Eileen Barker): استاد ادیان و جامعه‌شناسی دین با گرایش خاص به مطالعات ادیان جدید در مدرسه علم اقتصاد لندن (LSE)
- ۲- جیمز بکفورد (James A. Beckford): استاد جامعه‌شناسی دانشگاه وارویک (warwick)
- ۳- آنتونی بردانی (Anthony Bradney): استاد حقوق دانشگاه لستر
- ۴- کولین کمپبل (Collin campell): دانشیار جامعه‌شناسی و رئیس دانشکده در دانشگاه یورک
- ۵- جرج کریسیدز (George D. chryssides): استاد مطالعات ادیان در دانشگاه ولورهمپتون
- ۶- پیتر کلارک (Peter B. clarke): استاد تاریخ و جامعه‌شناسی دین در کینگز کالج دانشگاه لندن
- ۷- جیم کرسول (jamie cresswell): مدیر مؤسسه مطالعات فلسفه شرق (مرکز اروپا)
- ۸- پل هیلاس (paul Heelas): استاد مطالعات ادیان در دپارتمان مطالعات ادیان دانشگاه لستر
- ۹- ماسیمو اینتروینگه (Massimo Introvigne): مدیر مرکز مطالعات ادیان جدید در تورین ایتالیا
- ۱۰- لورنس لیلیستون (Lawrence Lilliston): استاد روانشناسی در دانشگاه اوکلند (oakland): میشیگان
- ۱۱- گاردون ملتون (Gordon Melton): مدیر مؤسسه مطالعه ادیان آمریکا در سانتا باربارا، کالیفرنیا
- ۱۲- الیزابت پوتیک (Eliabeth puttick): جامعه‌شناس دین با گرایش

اسامی حدود ۲۰۰ جنبش یا دین جدید را انتخاب و با بررسی‌های محتوایی معادل‌های فارسی مناسبی برای آنها وضع کرد.

نمونه‌ای از واژه‌های متداول در حوزه ادیان جدید

یکی از مسائل مهم تحقیق در این راستا تبیین تفاوت میان جنبش‌های نوپدید دینی یا ادیان جدید و جنبش عصر جدید (New Age movement) است. به لحاظ تاریخی: پیدایش جنبش‌های نوپدید دینی به قرن ۱۹ و نیمه اول قرن بیستم برمی‌گردد به همین دلیل گاه از آنها به 'دیان جدید قدیم' (New Religion Old) نام برده می‌شود. البته برخی (New Age, NRMS) را مترادف می‌گیرند و برخی دیگر NEW AGE را جزئی از NRMS می‌شمارند. به نظر می‌رسد در مطالعات 'دیان جدید' به دو موضوع محوری کمتر توجه شده است:

- ۱- جهان بینی و الهیات ادیان جدید.
- ۲- نگاهی تاریخی به خاستگاه و زمینه‌های فرهنگی پیدایش آنها. بنابراین در تحقیق از این بدین‌ها باید از روش‌های مختلف سود برد.
- ۱- روش تاریخی و پیشینه‌شناختی، تا خاستگاه و زمینه‌های پیدایش آنها را به دست آورد.

۲- روش تحقیقات کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی. تا در حوزه تحقیقات ادیان جدید به لحاظ ویژگی خاصی که دارد تحقیقی دوگانه، نظری و عملی (که مکمل یکدیگرند) انجام گیرد. بررسی آثار تالیفی و ترجمه شده در این زمینه به همراه تامل مستمر و گفت‌وگو با هواداران و ملحق شدگان به 'دیان' دو باند از یک بزرگراه تحقیقی است که باید به تناسب و بسته به شرایط طی شود.

۳- روش مطالعات تجربی: مقصود این است که مطالعه ادیان جدید یک مطالعه الهیاتی با رویکردی پوزیتیوینی نیست که دیدگاه‌های دینی مورد مطالعه را تحلیلی بشی ندانسته و نمره این نوع تحقیق قابل نقض و ابرام نیست. از این رو در 'دیان' تحقیق از رویکردی تجربی که برخوردار از دو حوزه مطالعه نظری و عملی است، استفاده می‌کنیم.

از آنجا که در این عرصه با موضوعی که دارای حد و حدود معینی باشد، مواجهه نیستیم و حد و مرزهای بحث در این حوزه براساس متغیرهایی مانند 'موره‌های اصلی، رهبران رسمی، ساختارهای سازمانی و یا اعمال مشترک' است، قبل از هر کار نیازمند کزبش و انتخاب هستیم. انتخاب اینکه چه چیزی در بحث ما وارد و چه چیزی از آن خارج است. برای این کار باید ابتدا به تعریف موضوعی پرداخت که سرشت دیالکتیکی تحقیق اقتضا دارد و چون تعریف جزء فرآیند تحقیق نیست بلکه یک پروسه دیالکتیکی است پس با تعریف موضوع، جامعیت و مانعیت تعریف و در نتیجه دامنه تحقیق روشن خواهد شد.

شکل تعریف:

از مشکلات عمده فراروی ارائه تعریف از ادیان جدید تعیین عنصر زمان است. مقصود از «نو» چیست؟ آغازین زمان پیدایش که جدید نیز محسوب شود کدام است و چگونه تعیین می‌شود؟ همچنین به لحاظ زمینه‌های پیدایش و جغرافیای پیدایی این ادیان در تعریف دچار مشکل خواهیم بود. از مشکلات دیگر تعریف، نامگذاری مناسب و خالی از پیش‌دوری است. در این حیطه باید به تفاوت‌های میان واژگانی همچون فرقه، کیش و مذهب توجه کافی داشت.

نکته اول: مشکل بودن تعریف:

الف) 'یا تعریف باید براساس زمان صورت گیرد؟ چنین تعریفی دارای چه مشکلاتی است؟

ب) اگر تعریف براساس زمان «کیش» پنداشته شدن باشد چه مشکلی پدید می‌آید؟

ج) اگر فرض تعریف را براساس سرشت «ساختار شکنانه» آنها بگیریم چه

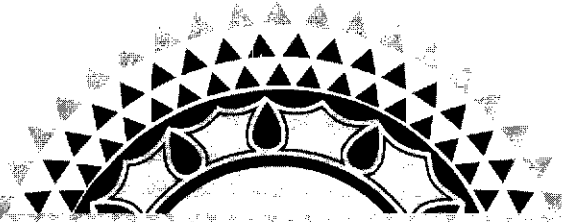

واترلوکانادا

واژه‌شناسی، اعلام مراکز و اسامی ادیان

با توجه به اینکه تقریباً تمامی منابع در این بخش به زبان انگلیسی و زبان‌های دیگری غیر از فارسی است و نیز به این دلیل مهم که اسامی بسیار زیاد جنبش‌های نوپدید دینی در بسیاری مواقع «انگلیسی شده» اند؛ به این معنا که ریشه‌های غیر انگلیسی دارند و معادل سازی آنها با دشواری بسیاری مواجه است و ترجمه، مطالعه و حتی مرور اجمالی نوشته‌های موجود در این موضوع را با مشکل مواجه می‌کنند. پیش از آغاز به کار تحقیق کلان چند کار مقدماتی باید مورد توجه محقق قرار گیرد. از جمله این کارها تهیه واژه نامه تخصصی ادیان جدید و جنبش‌های نوپدید دینی است. در کام نخست می‌توان برای نمونه فهرستی شامل

پژوهشگاه علوم
پرتال جامع

مشکلاتی طرح می‌شود؟

نکته دوم: منافع تعریف:

الف) تحقیق مسیر درست‌تری را طی می‌کند.

ب) محققان، دانش‌پژوهان و محققان به درک درست‌تری از آنچه داخل در موضوع و آنچه خارج از آن است نایل می‌شوند.

ج) کسانی که در مقام طراحی و برنامه‌ریزی آموزشی یا پژوهشی در این حوزه هستند با دانستن تعریف دقیق قادر خواهند بود واحدهای درسی و عناوین پژوهشی در این‌باره را بهتر تنظیم کنند.

در مجموع شاگرد، استاد محقق، مدیر و همه خوانندگان عادی از تعریف دقیق این پدیده سود خواهند برد.

د) از خواص و منافع تعریف درست و محققانه این پدیده تأثیری است که در میان خود اعضا و رهبران این جنبش‌ها و ادیان به جا می‌گذارد پرهیز از نگاه جانبدارانه و پیشداوری و نیز ارائه تعریفی منطبق با واقع موجب اعتماد آنان شده، فرآیند تحقیقات مراکز و افراد با پدید آمدن زمینه‌های همکاری تسهیل می‌شود و منابع درون گروهی به راحتی در دسترس قرار می‌گیرد.

نکته سوم: انواع تعریف:

الف) تعریفی که گروه‌های کیش ستیز یا به عبارت دیگر کسانی که موضع مخالف نسبت به این جنبش‌ها دارند، ارائه می‌دهند، اصطلاح انگلیسی، Definition Anti cultist نامیده می‌شود این تعریف اصولاً مبتنی بر بندهای ب و یا ج فوق است. اینان در ارائه تعریف از این جنبش‌های نوپدید دینی از واژه «کیش (cult)» و یا «کیش‌های مخرب (cults Destructive)» استفاده می‌کنند که هر دو بار منفی دارد. این نوع تعریف اغلب از سوی اربابان ادیان سنتی و اصیل ارائه می‌شود.

ب) تعریف آکادمیک:

چهره‌های علمی اغلب به دلیل بار منفی واژه کیش (cult) از استفاده آن در تعریف این پدیده پرهیز دارند. در عوض آنان از اصطلاح جنبش‌های نوپدید دینی (New Religious Movements) استفاده می‌کنند و برای این انتخاب دو دلیل می‌آورند:

۱- واژه کیش (Cult) یک لفظ توهین آمیز است و پرسش‌ها و مشکلات را درباره هویت این جنبش‌ها به وجود می‌آورد.

۲- نهضت‌های کیش ستیز از این واژه در تعریف این پدیده استفاده می‌کنند تا حتی بر فرض وجود یک مفهوم دینی در این پدیده، جنبه منفی، بدعت آمیز و ناپسند آنها القا شود.

ج) تعریف جامعه‌شناسان:

با آنکه برخی جامعه‌شناسان در تعریف و نامگذاری این جنبش‌ها از واژه کیش (cult) استفاده کرده‌اند اما به دلیل نارسایی و جامع نبودن تعریف ارائه شده بیشتر جامعه‌شناسان و استادان علوم اجتماعی در تعریف و نامگذاری از مفهوم بدعت‌گذار (heterodoxy) یا «انحراف از فرهنگ غالب و حاکم» کمک گرفته‌اند.

د) تعریف الهیاتی:

کیش (cult) گروهی از مردم هستند که اعتقاداتشان بر جهان بینی رهبری انحصاری، اغلب تعالیم و آموزه‌های اصلی و کانون مسیحیت را که از کتاب مقدس بیرون می‌آید، رد می‌کند.

این تعریف مشکلات خاص خود را دارد. در نظر گرفتن فاکتور رد کردن آموزه‌های اصلی مسیحیت دیگر ادیان بزرگ را خارج می‌کند. با این قید اسلام، یهودیت، بودیسم و هندوئیسم فرقه‌هایی منحرف محسوب می‌شوند.

معیارهای تعریف:

۱) معیار زمان:

الف) ملاک برخی از نوپدید، زمان بعد از جنگ جهانی دوم است. در نظر گرفتن

این محدوده زمانی در تعریف مشکلاتی پدید می‌آورد:

ب) نوپدید را به معنای «متأخر (Recent)» بگیریم که در آن زمان پیدایش به معنای زمان ورود به یک کشور یا جامعه است.

۲- معیار نسبت آنها با ادیان اصیل و سنتی (Religions (Mainstream):

الف) ادیان جدید خارج از ادیان اصیل هستند. با در نظر گرفتن این فاکتور هم آن گروه‌هایی که خود را داخل ادیان بزرگ می‌دانند اما دلیلی مناسب برای اثبات آن ندارند و هم آنها که خارج هستند و به راحتی نمی‌توان آنها را با ادیان بزرگ پیوند داد، در تعریف می‌گنجد.

۳- معیار عضوگیری یا تعریف از نگاه دعوت به دین (proselytizing):

الف) ادیان جدیدی که از میان افراد بومی عضو می‌گیرند. پروفیسور آیلین بارکر می‌گوید: «یکی از خصوصیات جنبش‌های نوپدید دینی گرویدن نسل اول به آنهاست. آنچه آنها فاقد آن هستند گرایش‌های خانوادگی و گرایش افراد بزرگسال است چون تک‌تک افراد نسل اول به طور انتخابی به آنها می‌پیوندند. به بیان دیگر عضویت در این گروه‌ها بر آمده از سنت خانوادگی نیست چه بسا عضوی از یک خانواده به عضویت گروهی درآید که بقیه اعضای خانواده مخالف آنند. البته همین نسل اول هم وقتی بزرگ شوند از خانواده و فرزندان خود انتظار دارند به عضویت این گروه در آیند. بنابراین یکی از برجسب‌های این گروه‌ها مبنی بر اینکه خانواده‌ها را متلاشی می‌کند، با گذشت زمان منتفی است.»

مشکلات تعریف بر مبنای این سه فاکتور:

۱- موارد بینابینی - سرمرزی

هر تعریفی باید جامع و مانع باشد اما برخی مواقع مصادیقی در میانه می‌ماند که به نظر می‌رسد جامعیت تعریف آنها را در بر نمی‌گیرد و مانعیت هم آنها را خارج نمی‌کند.

۲- مشکل همانندی و شباهت

تعریفی که براساس این سه فاکتور ارائه شده است به واقع ناتوان از پاسخگویی به این مشکل است. البته برخی از این مشکلات به تعریفی که از خود «دین» ارائه می‌شود برمی‌گردد. بسته به نوع تعریف «کارکردی (Functional)» یا «فوق طبیعی» که ارائه می‌کنیم، آیا می‌توان خط خاکستری میان سیاه و سفید یافت.

۳- تعریف‌های عالمان و «تعریف‌های خودی»

اختلاف نظر در تعریف از جنبش‌های نوپدید دینی در میان طرفداران آن دین و عالمانی که پدیدار شناسانه تعریف ارائه می‌کنند مشکل دیگری است که با آن مواجه هستیم. مثلاً برخی از گروه‌های نوپدید مانند «مراقبت تعالی بخش» از اینکه آنها را دین یا دینی نام نهند پرهیز دارند در حالی که «بهائیت» خود را دینی بسیار فراگیر معرفی می‌کند.

منابع:

۱- بخش عملی از نوشته حاضر برگرفته از مقدمه کتاب بسیار ارزشمند and western culture New Age Religion) از Wouter J. Hanegraaff. است که نویسنده کار ترجمه آن را به زودی آغاز می‌کند.

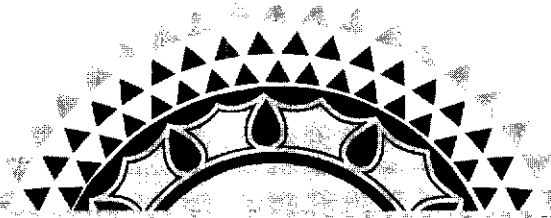
2-NEW Religious Movements. Ed Bryam wilson

3-Exploring New Religions. George D. chrissydes

۴- تعریف معنویت گرای جدید، جرج کریساید، باقر طالبی دارابی، هفت آسمان، شماره ۱۹، سال ۱۳۸۲

۵- ادیان جدید آیلین بارکر و ملتون گارون، ترجمه باقر طالبی دارابی، هفت آسمان، شماره ۷، سال ۴ پی نوشت:

۱- برگرفته از یادداشت‌های شخصی از سلسله نشست‌های علمی استاد ملکیان در مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب قم ۱۳۸۲

اسامی برخی از مراکز و کتابفروشی‌های ارائه دهنده مجله در تهران و شهرستان‌ها

تهران:

شهر کتاب.....	حافظ، خ حافظ شمالی، نبش زرتشت شرقی تلفن ۸۸۰۶۶۱۸
شهر کتاب.....	ساعی، خ ولیعصر، جنب پارک ساعی تلفن ۸۷۱۸۲۰۰
شهر کتاب.....	شکوفه، خ ۱۷ شهریور، نبش شکوفه تلفن ۳۷۹۹۰۹۳
شهر کتاب.....	باهنر، خ نیاوران، چهارراه کامرانیه تلفن ۲۲۸۵۹۶۹
شهر کتاب.....	ملت، مجیدیه شمالی، شمس‌آباد تلفن ۲۵۱۸۴۸۴
شهر کتاب.....	نیاوران، خ نیاوران، پارک نیاوران تلفن ۲۸۰۷۰۱۰
شهر کتاب.....	هفت چنار، خ هفت چنار تلفن ۵۷۲۸۷۹۹
انتشارات آگاه.....	خ انقلاب، روبه‌روی دبیرخانه دانشگاه تلفن ۶۴۶۷۳۲۳
انتشارات طرح نو.....	خ خرمشهر، خ نوبخت بین پنجم و هفتم تلفن ۸۵۰۰۱۳۸
انتشارات توس.....	خ انقلاب، اول خ دانشگاه، شماره یک تلفن ۶۴۶۱۰۰۷
کتابخانه طهوری.....	خ انقلاب، بین فروردین و فجر رازی تلفن ۶۴۰۶۳۳۰
نشر اختران.....	خ انقلاب، بازارچه کتاب تلفن ۶۴۶۲۲۸۲
نشر باغ.....	خ ولیعصر، مقابل پمپ بنزین باغ فردوس تلفن ۲۷۱۸۵۵۵
نشر ثالث.....	خ کریمخان زند، نرسیده به ایرانشهر تلفن ۸۳۲۵۳۷۷
نشر چشمه.....	خ کریمخان زند، نبش میرزای شیرازی تلفن ۸۹۰۷۷۶۶
نشر داریوش.....	قلهک، جنب سینما فرهنگ تلفن ۲۰۰۰۴۰۰
نشر نی.....	خ کریمخان زند، بعد از میرزای شیرازی تلفن ۸۹۰۱۵۶۱
نشر و پژوهش فرزانه.....	خ کریمخان زند، خ مدیری، شماره ۱۶ تلفن ۸۳۱۰۲۵۳

شهرستان‌ها:

اردبیل.....	چهارراه امام، کتابفروشی سعدی تلفن ۲۲۴۸۶۸۵
ارومیه.....	خ امام، کتابفروشی انزلی تلفن ۲۲۲۸۳۳۸
اسلامشهر.....	ایستگاه نوری، محل توزیع نشریات تلفن ۲۳۴۲۴۴۱
اصفهان.....	خ چهارباغ، دروازه دولت، فرهنگسرای اصفهان تلفن ۲۲۰۴۰۲۹
اصفهان.....	خ باغ گلدسته، کتابفروشی فرهنگیان اصفهان تلفن ۲۲۱۱۳۳۹
اصفهان.....	خ آماگاه، روبه‌روی هتل عباسی، کتابفروشی باستان تلفن ۲۲۲۷۱۳۹
اهواز.....	خ حافظ، بین سلمان و سیروس، کتابفروشی رشد تلفن ۲۲۱۷۰۰۰
تبریز.....	اول شریعتی جنوبی، کتابفروشی شایسته تلفن ۵۵۵۲۴۵۸
تبریز.....	خ ارتش شمالی، شماره ۴۱، کتابفروشی سپهر تلفن ۵۲۶۳۵۵۲
جزیره کیش.....	کتابفروشی روحی تلفن ۴۴۲۰۰۱۴
دزفول.....	خ طالقانی، نبش هجرت، کتابفروشی رشد تلفن ۲۲۴۱۰۱۲
زنجان.....	خ امام، روبه‌روی قدس ۷، کتابکده فرهنگ تلفن ۳۲۲۴۵۱۶
سمنان.....	خ امام، نبش پاساژ رسالت، نشر خلاق تلفن ۳۳۳۳۴۸۷
سنندج.....	خ امام، کتابسرای نوروزی تلفن ۲۲۲۶۹۶۲
شیراز.....	خ صورتگر، کتابفروشی دانش تلفن ۳۳۰۹۲۶۱
شیراز.....	تقاطع رودکی و فردوسی، مؤسسه پیغام امروز تلفن ۲۳۳۳۷۲۶
کرمان.....	چهارراه ارگ، فروشگاه نوین تلفن ۲۲۲۲۸۶۴
کرمانشاه.....	میدان ارشاد اسلامی، سرپرستی روزنامه همشهری تلفن ۸۲۳۸۰۵۸
قائم‌شهر.....	میدان طالقانی، کتابفروشی بلال حبشی تلفن ۲۲۳۱۸۵۹
قزوین.....	خ خیام، کوچه کلیسا، کتابفروشی مولانا، تلفن ۲۲۲۷۹۷۸
قم.....	خ حجتیه، شماره ۷۱، کتاب طه تلفن ۷۷۴۰۵۹۶
مشهد.....	چهارراه کوی دکتر، مؤسسه انتشارات امام خمینی (ره) تلفن ۸۴۳۰۱۴۷